

УДК 821.161.1.09 – 31

ТЕТЯНА КУШНІРОВА

(Полтава)

ЖАНРОВІ ОСОБЛИВОСТІ РОМАНУ «АЕЛІТА» О.ТОЛСТОГО

Ключові слова: Толстой О., жанр, стиль, жанровий зміст, домініанта, хронотоп, літературна традиція.

На початку ХХ століття в російській літературі спостерігається значний інтерес до фантастичного як такого, що надає реальності ірреальних ознак. Фантастична проза початку ХХ століття передавала нове, принципово відмінне від дореволюційного світовідчуття. Це було спричинено значними соціально-політичними зрушеннями, що мали місце в Росії. Фантастика стала тим жанром, що прийшов на зміну традиційним літературним формам, і пропагувала такий спосіб художнього освоєння світу, який раніше не використовувався. Фантастика могла слугувати засобом спрощення реальності, адаптації складної для розуміння дійсності до казкових, фольклорних формул, легко ініційованих читацькою аудиторією. Дослідники (Л. Поляк, А. Балабуха, А. Бритіков та ін.) неодноразово вказували на наявність фантастичних елементів у творчості письменників початку ХХ століття, однак ґрунтовного аналізу жанрово-стильових особливостей у творчості О. Толстого ще не було здійснено у сучасному літературознавстві. Тож ми маємо на меті провести детальне дослідження роману «Аеліта» О. Толстого, розглянути його жанрову природу, виокремити жанрово-стильові константи та домініанти, розглянути хронотоп твору.

У російській літературі початку ХХ століття представлені різні типи фантастичної прози: фантастика надавала можливість створювати, конструювати дійсність, що дозволяло або абстрагуватися від реальності, або активно її перетворювати. Загалом термін «фантастика» потрапляє в галерею тих визначень, які перебувають під пильним поглядом літературознавців, оскільки його трактування є досить дискусійним. Ц. Тодоров пропонує розподіляти «фантастичне», «незвичайне» і «дивне» й зазначає, що «фантастичне побутує, допоки існує невпевненість; як тільки ми вибираємо ту чи іншу відповідь, ми покидаємо сферу фантастичного і вступаємо в царину іншого жанру – жанру незвичайного або жанру дивного» [6, с. 18].

У російську літературу фантастика увійшла на початку 1920-х років і стала активно еволюціонувати як жанр. Фантастична література початку ХХ століття характеризується неоднорідністю: письменники російського зарубіжжя використовували фантастику для створення утопічних картин минулого Росії («Пугачев-победитель» М. Первухіна), майбутнього («За чертополохом» П. Краснова), тогочася («Перст Божий» П. Тутковського, «Похитители огня» В. Ірецького, оповідання А. Аверченка), причому переворот 1917 року трактується як катастрофа, що має не лише національне, але й загальнолюдське значення. У літературі метрополії в першій половині 1920-х років розвивається передовсім соціальна фантастика. Якщо в еміграції фантастика носить «контреволюційний» характер, то радянські письменники живуть в очікуванні світової революції, що є для них неминучою («Путешествие моего брата Алексея в страну крестьянской утопии» О. Чаянова, «Первомайский сон» В. Кирилова, «Грядущий мир», «Завтрашний день» Я. Окунева, «Остров Эрендорф» В. Катаєва тощо).

Значний внесок у розвиток фантастичного роману в російській літературі початку ХХ століття зробив О. Толстой, творчість якого є напрочуд різнобарвною та жанрово різноманітною. Роман «Аеліта» був написаний в 1922 році та розглядався критиками як невдача письменника (Ю. Тинянов, М. Горький та ін.). Однак для нашого дослідження аналіз даного твору є напрочуд важливим, оскільки саме з цього полотна в російській літературі починає розвиватися нова модифікація фантастичного роману. Твір ґрунтується на авантюрному сюжеті з вкрапленням ірреального хронотопу, який кільцуює реальний (політ людей на Марс). Поштовхом до написання «Аеліти» слугувала, найвірогідніше, сенсація, що була популярною на початку 20-х років ХХ століття: вчені зафіксували таємничі радіосигнали з Марсу, що свідчили про наявність життя поза межами нашої планети. Це була містифікація, рекламний трюк фірми «Марконі», яка, однак, пробудила людську уяву [1, с. 500]. Провідні фантасти тогочася розробляють фантастичні сюжети, що ґрунтуються на космічних топосах. Зацікавлення О. Толстого фантастикою, за словами Л. Поляк, не було лише даниною «моді», оскільки «фантастика відповідала і певним нахилам його таланту; цікавість до неї була нерозривно пов'язана з його захопленістю в казкову

вигаду» [4, с. 246]. Жанр роману, попри фантастичні елементи, викликає гостру дискусію серед літературознавців. «Чи є роман «фантастичним» чи «науково-фантастичним», чи «соціально-фантастичним», наближається до «соціального реалізму» чи стає невдалою варіацією авантюрної оповіді на революційну тематику» [9, с. 37], – дане запитання існує в літературознавстві й наразі. Ми долучаємося до означеної проблеми та здійснимо спробу жанрової ідентифікації твору.

Дослідники (Л. Поляк, А. Балабуха, А. Бритіков та ін.) однозначні в тому, що даний роман побудований на фантастичному матеріалі. Домінантним у творі є фантастичний хронотоп, на якому ґрунтується сюжет польоту героїв на Марс. Даний хронотоп, хоча й має ірреальні риси, однак часом тяжіє до реалістичності. Достовірно вималюваний світ марсіан з конкретними топосами (Соацера, Лузіазіра, Азора, озеро Соам тощо) нагадує реальний письменникові світ, однак художньо оздоблений та фантастично завуальований. У романі наявний і соціально-побутовий хронотоп, у якому залучені фантастичні елементи. На взаємозв'язку «побутового», «повсякденного» та фантастичного акцентує увагу й літературознавець Л. Поляк [4, с. 256].

Художній простір у романі має неоднорідний характер: то звужується до побутового (квартира Лося, кімната Маші і Гусева, яйцеподібний апарат, занедбаний будинок на Марсі, садиба Тускуба і Аеліти), то розширюється до всесвітніх масштабів (планета Марс, Земля, Сіріус), то набуває форми невідзначеної пустоти (політ у космосі). Час, як і простір, наділений неоднорідністю і характеризується миттєвістю («Вдруг – это было на мгновение – будто облачко скользнуло по его сознанию, закружилась голова: не во сне ли он все это видит» [7, с. 9] тощо) або розростається до всесвітніх масштабів, «какого-то непомерно довгого неземного времени» [7, с. 132]. Часом дані категорії зливаються і формують «небуття»: «Так пронеслось непомерное пространство времени» [7, с. 133].

Для хронотопу роману характерний проміжний простір, у межах якого відбувається контамінація різних культурних упливів: символів Марса та Землі. Таким проміжним простором стає занедбаний будинок на Марсі, що, подібно Стародавньому Будинку у Є.Зам'ятіна, є символом історичної пам'яті. Невипадково в описі будівлі домінують елементи народної казки: «Они (Лось і Гусев – Т.К.) перелезли через колючую сеть, пересекли песок и подошли к широкому, мощеному плитами двору. В глубине его стоял дом необыкновенной и мрачной архитектуры. Гладкие стены его суживались кверху и заканчивались массивным карнизом из черно-красного камня <...> Дом напоминал огромную гробницу» [7, с. 38]. Будинок зберігає пам'ять про давні часи, в ньому прихована народна мудрість, яку марсіани протягом віків намагалися забути.

Історична складова даного хронотопу відтворює альтернативну історію розвитку земного суспільства, боротьби земних рас, протистояння яких закінчилося планетарною катастрофою. Після загибелі континенту, Атланти-

ди, її мешканці були змушені тікати за межі Землі та шукати прихистку на іншій планеті. «Фантастичність нерозривно сплалась в жанровій єдності з історіософською проблематикою контакту цивілізацій і людини, роль якої в контакті залишається трагічною» [9, с. 47]. Жанровий зміст роману полягає в засудженні будь-яких деструктивних дій щодо собі подібних, варварського ставлення до навколишнього середовища, що спричиняє міжособистісну агресію.

Не випадковим у художньому просторі роману є мотив лабіринту, який виконує не лише імагогічну, але й характерологічну функцію, що проявляється передовсім у підсиленні психологізму. «Не менее трех часов прошло с тех пор, как они спустились в лабиринт. Спички были израсходованы. Фонарик Гусев обронул еще во время драки. Они двигались в непроницаемой тьме» [7, с. 121]. Архетипний образ лабіринту продукує фольклорний мотив випробовування героя, що здатен подолати перешкоди на своєму шляху. Герої потрапляють у даний локус випадково, в критичний момент, рятуючись втечею в «нікуди». Таке випробування породжує страх і відчай. «Они (Лось и Гусев – Т.К.) повернули и встретили стену. Шарилы направо, налево, – ладони скользили по обсыпавшимся трещинам, по выступам сводов. Они поняли, что закружились и не найти прохода, по которому вошли на этот узкий карниз. Они прислонились рядом, плечо к плечу, к шершавой стене» [7, с. 122]. Лабіринтність простору породжує лабіринтність свідомості персонажів, а вихід за межі означеного топосу символізує внутрішній прорив у свідомості героїв, вихід із психологічного глухого кута. Ю. Тинянов, що загалом негативно відгукувався про даний твір, все ж відзначив наявність у ньому традицій російської класики та майстерність психологічного аналізу [8, с.156].

«Лабіринтність» простору та свідомості продукує мотив мандрів, що є сталим у романі, та передбачає «розмаїття місць», ностальгію, спогади, метаморфозу героїв. Лось і Гусев відлітають на Марс через життєве томління: Лось не може існувати в суспільстві, де померла його дружина, Гусев страждає від бездіяльності, оскільки війна для нього закінчилася, а знайти себе у мирному житті він не може. Політ на Марс стає єдиним виходом для героїв та актуалізує такий культурно-історичний феномен, як ініціація, коли особистість під тиском певних обставин змінюється, «перероджується». Літературознавець В.Сахарова [5, с. 125] виокремлює певні етапи даного обряду: вибір ритуальних об'єктів (Лося і Гусева), проводи героїв у дорогу: «Напутственные речи были уже сказаны, фотографические снимки сделаны» [7, с. 25], «Лось благодарил провожающих за внимание» [7, с. 25], «начался крик, полетели шапки, побежали люди, обступили сарай» [7, с. 26], хронотоп порогу (герої знаходяться перед входом в інший світ), осягнення, орієнтоване на самопізнання та пізнання всесвіту, безпосередньо посвята (підготовка до повернення та саме повернення (втеча)). «Мандри у часі й просторі» змінюють героїв, перероджують. Символічною

є форма судна, на якому герої мандрують просторами Всесвіту, – яйцеподібна, що уособлює колиску життя. Та й сам процес вивільнення героїв з апарату нагадує народження істоти: «Когда затем из внутренности таинственного аппарата слышались слабые стоны, толпа в ужасе отодвинулась и затихла. Открыли люк и с величайшими предосторожностями вытащили из внутренности яйца двух полуголых людей: один худой, как скелет, старый, с белыми волосами, был без сознания, другой с разбитым лицом и сломанными руками, жалобно стонал» [7, с. 136]. Процес переродження по-різному вплинув на героїв: Лось знайшов нове кохання – марсіанську жрицю Аеліту, Гусев намагається зреалізуватися в революційному русі, бере участь у повстанні проти правлячої верхівки марсіанського суспільства. Кожен з героїв наздоганяє «втрачений час», який на своїй планеті для них недосяжний.

Оніричність у романі включена в «парадигму фольклорно-міфологічних, релігійно-містичних і культурно-психологічних аспектів народного світовідчуття засобами реалістичного і фантастичного письма» [5, с. 132]. В «Аеліті» оніричність виконує характерологічну функцію, оскільки «в інтроспективному плані сон не що інше, як випадкова зустріч персонажа із самим собою, своєрідне побачення свідомості з несвідомим комплексом уявлень» [3, с. 23]. Сюжет роману можна тлумачити різнопланово, оскільки герої часто підпадають під вплив даного стану. Загалом всю фантастичну частину роману можна трактувати як космічне передсмертне марення головного героя, зокрема Лося, оскільки саме його підсвідомість здатна витворити дані події. «Лось, ломая ногти, едва расстегнул ворот полушубка – сердце стало» [7, с. 27].

В ірреальному хронотопі домінують сни-пізнання і сни-спогади, оскільки через осмислення складного образно-символічного змісту герої доходять до пізнання позачасових екзистенційних проблем буття (добра - зла, віри-зневіри тощо). Для Аеліти й Лося сон – це «другий зір», у якому значну роль відіграє асоціативна поетика. «От тепла, от усталости Лось задремал. Во сне сошло на него утешение. Он увидел берег земной реки, березы, шумящие от ветра, облака, искры солнца на воде, и на той стороне кто-то в светлом, сияющем – машет ему, зовет, манит» [7, с. 44]. Дане побачення має амбівалентну символіку, оскільки переправа через річку – загальновідомий фольклорний символ смерті чи весілля. Образ «когось у світлому» трактується двояко: це або померла дружина героя, що символізує повернення персонажа в минуле, або поява в житті героя нової «нареченої».

Сам сон передається в романі зі значною деталізацією, що передбачає відтворення не лише змістовного, але й емоційного наповнення. «Еще девчонкой я видела странные сны. Снились высокие зеленые горы. Светлые, не наши, реки. Облака, облака, огромные, белые, и дожди, – потоки воды. И люди-великаны. Я думала, что схожу с ума» [7, с. 64]. Часом межі між реальністю та ірреальністю розмиваються, герої не можуть відрізнити два стани. Для оні-

ричного простору характерний психологізм, що передається крізь насичені психологічним змістом деталі: предмети, портрети, пейзаж. О. Воронський зазначав, що О. Толстой досконало володів «мистецтвом малих величин»: «Його деталь доречна, трохи імпресіоністична, не перевантажує повісті, вдало відтворює загальне в приватному» [2, с. 146].

Для роману характерна наявність фольклорних мотивів, що впливають на портретування героїв, які виписуються в народному стилі. Лось стає молодцем, який вирушає за три моря у пошуках незвіданого. Його супутником стає простакуватий герой, з вуст якого линуть вислови, що відтворюють загальну картину буття. Аеліта зображена такою собі принцесою, за кохання якої головному героєві доведеться боротися. Батько Аеліти, Тускуб, стає тією силою, що випробовує героя. Тобто, сюжетні схеми, характерні для фольклорного жанру, присутні й у даному романі, де стають основою сюжетних колізій.

Стильовою особливістю роману О. Толстого є його пародійний характер. Загалом пародійно подається не лише існуюча реальність (безпосередньо побудова інженером Лосем літального апарату та реакція на цю подію суспільства), але й фантастична, у яку потрапляють головні герої твору. Основні ознаки пародії (посилення функції гіперболи, шаржування тематики, системи образів, мовлення тощо) та доведення їхніх рис до абсурду задля досягнення сподіваного сатирично-комічного ефекту характерні й для даного твору. Наприклад, сюжетно-мотивна та образна системи чітко структуровані та стають уособленням складної соціально-політичної системи. Серед персонажів чітко виділяються два центральних героя, чітко портретизованих – Лось (невдаха-вчений, розробник космічного апарату) та Гусев (невдаха-вояк, що не може пристосуватися до мирного життя). Інші герої певним чином пов'язані з головними і прописуються у відповідності до них (Маша, Іхотка), подані як «рупори ідей» (Тускуб) тощо. Спрощено відтворені й сюжетні колізії роману: підготовка до польоту в космос, зустріч із марсіанами, повстання, втеча назад на землю, що не вплинуло на детальну розробку складного внутрішнього сюжету та окреслення образної системи. За допомогою пародії виписано чимало образів роману. Зокрема, розділ «Марсиане» — глибоко іронічна версія контакту світів, пронизана грубим коментуванням Гусева, мовлення якого наближене до простонародного та насичене лексичними конструкціями, що не відповідають вимогам літературної мови. «Гусев выставил ногу, кашлянул и сказал сердито: «Из России, мы – русские. Мы, значит, к вам, здрастье, – он дотронулся до козырька, – мы вас не обижаем, вы нас не обижайте... Он, Мстислав Сергеевич, ни черта по-нашему не понимает» [7, с. 46]. Образи марсіан часто шаржовані, що викликає комічний ефект та репрезентує ставлення наратора до змальовуваного. «Последним с корабля спустился марсианин, одетый в черный, падающими большими складками халат. Открытая голова его была лысая, в шишках. Безбородое узкое лицо голубоватого цвета» [7, с. 45]. Часом певна деталь стає основою портретування та допомагає візуа-

лізації образу. «Земля, – с трудом повторил марсианин, подняв кожу на лбу. Шишки его потемнели» [7, с. 45]. Пародіюється насамперед не конкретний текст, а ідея піднесеного гуманістичного діалогу різних культур.

У романі стають традиційними зооморфні мотиви, оскільки образна система виписується з констатацією тваринних ознак. Тваринні прізвиська (Лось, Гусев), портретні деталі актуалізують даний тип мотивів. «Гусев – это моя фамилия. Гусев – от гусей: здоровенные у нас такие птицы на земле» [7, с. 48]. Прабатьки землян, люди племені Земзе «украшали головы перьями и давали себе имена птиц» [7, с. 80], а сама планета Земля – «красноватая, мрачная звезда. Она была, как глаза большой птицы» [7, с. 130]. Особливістю портретування марсіан стає уподібнення їх птахам – пташина мова, фізіологічні особливості (блимають, як птахи), певні портретні деталі (на гудзиках Аеліти зображені пташині голови) тощо. Даний тип мотивів знижує стилістичне сприйняття тексту та формує статус «театрального», лялькового, пародійного простору.

Фантастичний роман займає чільне місце в постреволюційній літературі, оскільки має можливість по-іншому осмислити існуючу реальність. Фантастичні твори стають засобом спрощення реальності, адаптації складної для розуміння дійсності до казкових, фольклорних формул, зрозумілих для тогочасного соціуму. Фантастичний хронотоп давав можливість конструювати дійсність по-новому, іноді абстрагуючись від неї, іноді – переплітаючись з реальністю. Фантастика могла виступати засобом показу іншого світу та засобом виявлення (загострення) протиріч даного світу. Підтвердженням цьому може слугувати романне полотно «Аэлита» О. Толстого, жанр якого характеризуємо як фантастично-соціальним романом-пародією, в якому в іронічній формі завуальовано проблеми тогочасся. Фантастичний хронотоп тісно переплетений з історичним та соціально-побутовим, що визначає неоднорідність романного часопростору: то звуження до побутового, то розширення до всесвітнього, то застигання в небутті. Фантастичний хронотоп сплавається з історіософською проблематикою, що актуалізує просторово-часові мотиви (мотив мандрів, лабіринту тощо), фольклорні мотиви (мотив випробування, мотив пошуку незвіданного), оніричні мотиви (сни-спогади, сни-пізнання), екзистенційні (мотиви добра, зла, віри, зневіри), зооморфні мотиви. Сильовою особливістю даного роману є його пародійний характер, що позначається на окресленні не лише реального хронотопу, але й фантастичного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балабуха А. Алексей Толстой – фантаст / А. Балабуха, А. Бритиков // Аэлита. Гиперболоид инженера Гарина. Союз пяти. Бунт машин / А. Н. Толстой. – Ставрополь, 1983. – С. 497–510.
2. Воронский А. К. Искусство видеть мир. Портреты. Статьи / А. К. Воронский. – М. : Сов. писатель, 1987. – 702 с.
3. Нечаенко Д. А. «Сон, заветных исполненный знаков»: Таинства сновидений в мифологии, мировых религиях и художественной литературе /

Д. А. Нечаенко. – М. : Юрид. лит-ра, 1991. – 304 с.

4. Поляк Л. М. Алексей Толстой – художник / Л. М. Поляк. – М. : Наука, 1964. – 462 с.

5. Сахарова В. М. Психологизм «романов о будущем» А. Толстого и Е.Замятина: сравнительно-типологический аспект : дис. ... канд. филол. наук : 10.01.01 / Виктория Михайловна Сахарова. – Ставрополь, 2008. – 223 с.

6. Тодоров Ц. Введение в фантастическую литературу / Ц. Тодоров ; [пер. с фран. Б. Нарумова]. – М. : Дом интеллект.книги, 1999. – 144 с.

7. Толстой А. Н. Аэлита. Гиперболоид инженера Гарина: Фантастические романы / А. Н. Толстой. – К. : Веселка, 1987. – 399 с.

8. Тынянов Ю. Н. Поэтика. История литературы. Кино / Ю. Н. Тынянов. – М. : Наука, 1977. – 574 с.

9. Халил Хадил Исмаил. Берлинский период творчества А. Н. Толстого (Поэтика пародийности) : дис. ... канд. филол. наук : 10.01.01-10 / Халил Хадил Исмаил. – СПб., 2009. – 186 с.

ТАТЬЯНА КУШНИРОВА

ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ РОМАНА «АЭЛИТА» А.ТОЛСТОГО

В статье рассматриваются жанровые особенности романа «Аэлита» А.Толстого. Выделяется жанровое содержание, анализируются жанровые и стилевые доминанты, основные мотивы. Особая роль отводится хронотопам романа, рассматривается их взаимосвязь и иерархия. Выделяются особенности индивидуального стиля писателя, а также связь с литературной традицией.

Ключевые слова: Толстой А., жанр, стиль, жанровое содержание, доминанта, хроно-тон, литературная традиция.

TATIANA KUSHNIROVA

GENRE FEATURES OF NOVELS OF A. TOLSTOY «AELITA»

The article deals with the genre features of A. Tolstoy's novel «Aelita». Provided genre content, genre and stylistic analysis of the dominant, basic motives. Special role allocate for novel's chronotopes, discussed their relationship and hierarchy. Highlights of the individual style of the writer, and the relationship with the literary tradition.

Key words: A. Tolstoy, genre, style, genre content, the dominant, chronotope, literary tradition.

Одержано 22.01.2013 р.